

индивида, говорить о конкурентоспособности того или другого языка в информационном пространстве, по-видимому, надо с учетом истинного положения его в том или ином регионе.

Не секрет, что язык того народа, который численно превосходит аборигенов, медленно, но верно, засоряет и постепенно заменяет их язык. В современных же условиях интенсивного развития электронных средств массовой информации это происходит довольно быстро. русский язык, заметно стал терять свою самобытность. А что говорить в таком случае о языке 860 тысячного мордовского народа. Он очень сильно заполняется русскими заимствованиями, родные слова вытесняются русизмами, а в последнее время – англо-американизмами. Это, несомненно, снижает конкурентоспособность мордовского языка в информационном пространстве. Настоятельно стоит необходимость поддержания чистоты мордовского языка, о сохранении его самобытности. Много споров идет в этом отношении в настоящее время, особенно по вопросам орфографии иноязычных проникновений и заимствований. Некоторые мордовские лингвисты боятся того, что мордовский язык и его носитель – мордовский народ – со своей самобытностью не смогут выйти на мировую арену и останутся в своей скорлупе. Мне кажется, что совершенно напрасно, ибо мордовское написание и мордовское произношение, а также использование своих имеющихся слов вместо иноязычных нисколько не мешают ему быть конкурентоспособным в информационном и образовательном пространствах. Этому немало примеров в других странах.

Надо принять во внимание и статус мордовского языка, как государственного. Всё ли по этому статусу выполняется. Мне кажется, не всё: он не звучит в государственных органах, мало слышно его в электронных средствах массовой информации, особенно в последнее время. По радио и телевидению мы слышим мордовский язык всего около одного часа. Кроме новостей почти ничего нет.

Кроме всего этого, мордовский народ до сих пор не имеет единой литературной нормы, нет у него из-за этого единого государственного языка, что снижает его конкурентоспособность в информационном пространстве. К тому же, существующие две литературные нормы – мокшанская и эрзянская – как следует не используются. Не только выступления на массовых мероприятиях, но даже преподавание в некоторых школах ведется на местном диалекте. Плюс к этому, количество часов для родного языка и литературы в ряде школ уменьшается до минимума, а преподавание на родном языке ведется только в начальных классах, да и то не везде. Конечно, это вряд ли способствует привитию любви к родному языку и культуре речи на нем.

Все эти вопросы, на наш взгляд, необходимо решать весьма обдуманно и на государственном уровне.

Summary. This article is devoted to the language situation in the former Soviet area, on the example of a Mordovia Republic. In modern Russia is a complex and intractable problems of ethnic and interlingual. Solutions of these problems can be developed based on the study of positive international experience. In our opinion one of the main trends in contemporary linguistic construction, is to develop terminology in the languages of the titular nations, as well as actual and real equality of official languages in the title of national republics.

Key words: language construction, international problems, language policy, terming engineering, national consciousness, official language, the titular nation, the terminology.

УДК 811.161.2'367.32'37

Г.А. Валігура

ФОРМАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ СПІВВІДНОШЕННЯ В СИСТЕМІ РЕЧЕНЬ З ІЛОКУТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

Аналізуються формально-семантичні співвідношення у системі речень з ілокутивними предикатами. З'ясовується, чи засвідчують такі співвідношення семантичну неелементарність вказаних речень та функціональне зближення їх зі складними реченнями, яким чином створюється семантичне ускладнення простого речення, які способи вияву другої пропозиції у семантично неелементарному реченні з ілокутивними предикатами.

Ключові слова: ілокутивне дієслово, локуція, ілокутивний предикат, семантико-синтаксична структура речення, семантична неелементарність речення, каузація.

Одним із важливих мовних засобів збагачення та стилістичного оформлення мовлення є синтаксична синоніміка. Синтаксичні перетворення певною мірою є аналогами до трансформацій

одиниць слова, імен та предикатів, але здійснюються, окрім словотворчих, ще й синтаксичними засобами. Вони охоплюють перетворення структурної схеми – як предиката, так й інших членів речення; при цьому, як і у випадках словотворчих трансформацій, треба розуміти лише ті перетворення, при яких зберігається тотожність форми.

Як зазначає Ю.А.Левицький, сутність впливу структури речення як граматичної одиниці на структуру ситуації полягає в певному перетворенні цієї ситуації та співвідношення ролей ситуації з членами речення. Структура ситуації (склад її учасників) залишається незмінною незалежно від того, яким дієсловом вона представлена [3, 106]. Якщо порівняти два речення *Степан Петрович запросив обох братів і дітей на родинне зібрання* (В.Винниченко) // *Обидва брати і діти отримали запрошення на родинне зібрання від Степана Петровича*, то виявляється, що один і той же предикат може бути виражений співвідносними формами, що мають різноманітні синтаксичні властивості. При незмінному характері ситуації змінюється спосіб її передачі. Якщо перше речення передає ситуацію як дію (підмет – агенс), то друге – як процес (підмет – неагенс). У даному випадку варто розрізняти реальну конкретну ситуацію (подію), що є фрагментом дійсності, і ситуацію, що є зовнішньою семантикою речення. У двох наведених реченнях ситуація залишається незмінною (обидва речення мають однаковий ілокутивний результат), а семантика речення визначається способом передачі цієї реальної ситуації та структури речення. Вплив структури речення на спосіб репрезентації ситуації полягає у виборі дієслова-предиката і підмета: певну роль відіграє характер підмета, з яким це дієслово вступає в предикативні відношення.

Мета статті – дослідити формально-семантичні співвідношення у системі речень з ілокутивними предикатами, з'ясувати, чи засвідчують такі співвідношення семантичну неелементарність вказаних речень та функціональне зближення їх зі складними реченнями.

Співвідношення ілокутивного та перлокутивного висловлень *Степан Петрович запросив обох братів і дітей на родинне зібрання* (В.Винниченко) // *Обидва брати і діти отримали запрошення на родинне зібрання від Степана Петровича* утворюють конверсивні трансформації, сутність яких полягає в заміні одного стану на протилежний (*запросив – отримав запрошення, вмовив – погодився, наказав – отримав наказ* тощо). Якщо ж порівняти два речення: *Молода бариня...виписала з свого села нового прикажчика* (Панас Мирний) // *Молодий прикажчик виписаний із свого села молодю баринею*, то очевидно, що в них окрім семантичного перетворення (дія – стан, агенс – неагенс), можна простежити й формальне (дієслово з активної форми переходить у пасивну, підмет перетворюється на додаток).

У такий спосіб утворюються кореферентні співвідношення. Як зазначає Н.В.Гуйванюк, кореферентні співвідношення в синтаксисі як різновид формально-семантичних співвідношень можна розглядати як на синтагматичному, так і на парадигматичному рівнях. Проте найбільш доцільно розглядати їх з позицій комунікативно-прагматичних інтенцій мовця – творця як окремих висловлень, так і зв'язного мовлення взагалі [2, 16].

К.Г.Городенська вважає такі перетворення особливим типом дериваційних перетворень, що відбуваються в межах спільної власне-семантичної структури речення. У семантико-синтаксичному ярусі предикатна, результативна, об'єктна і суб'єктна синтаксеми трансформуються у предикатну, об'єктну і суб'єктну синтаксеми, яким у формально-граматичній структурі відповідають присудок, присудковий (прідієслівний) другорядний член речення і підмет [1, 70].

Із формально-граматичного боку пасивна конструкція залишається двоскладним реченням, але, на відміну від базової двоскладної активної конструкції, у ньому порушені кореляції між семантико-синтаксичними функціями суб'єкта і об'єкта дії та формами їх вираження.

Вживання безособової дієслівної форми в пасивному стані використовується тоді, коли бажано не називати агенса дії, тому безособові конструкції дають можливість зменшити кількість актантів речення, пор.: *Суд призначив його адвокатом – Його призначено адвокатом.*

Каузативність у реченнях з ілокутивними предикатами дає змогу трансформувати їх таким чином: “суб'єкт – дія – об'єкт” — “об'єкт – дія” — “об'єкт – каузований стан”. Пор.: *Голова закрив засідання — Засідання закривається; Засідання закрите.*

У результаті трансформацій зазначених типів виникають двоскладні конструкції типу *Засідання закривається*, іменного типу *Засідання закрите* та односкладне речення безособового типу *Засідання закрито*. Об'єктний зміст у похідних конструкціях зберігається, причому в першому випадку на синтаксичному рівні при переході від активної моделі до пасивної спостерігається ще одна конструкція – неозначено-особові речення типу *Засідання закривають // Засідання закрили.*

Для поліпредикативних конструкцій характерні різноманітні синонімічні перетворення (трансформації, варіації), заміна одних предикативних засобів іншими (як у межах простого речення, так і в структурі складного). Напр.: *Полковник наказав війську йти в наступ; За наказом полковника військо йтиме (піде) в наступ; Отримавши наказ полковника, військо піде в наступ; Полковник наказав, щоб військо йшло в наступ; Військо піде (пішло) в наступ, бо наказав полковник.*

Синонімічний ряд формально-семантичних перетворень ілокутивних висловлень можна продовжити; це залежить від словотвірних можливостей його компонентів, а також від смислової та стилістичної доцільності. Усі співвідносні речення характеризуються поліпредикативністю (*наказав (за наказом) – йде (йтиме, піде, пішло) у наступ*), полісуб'єктністю (*полковник, військо*), політемпоральністю (дія неодночасна, послідовна – *наказав та йде*).

Незважаючи на те, що в різних реченнях містяться одиниці різних синтаксичних рівнів (напівпредикативна, предикативна, непередикативна), всі вони мають спільні граматичні значення – спільність у вираженні таксисних предикативних значень часу, модальності, особи, вторинних предикативних одиниць щодо первинного домінуючого предиката. Саме це граматичне значення робить вказані конструкції одиницями одного рівня – поліпредикативними, що об'єднують на таксисній основі по дві предикативні одиниці в одному реченні, що повідомляє про послідовність двох реальних дій двох осіб (полісуб'єктність, полімодальність, політемпоральність).

До дієслів із значенням волевиявлення приєднуються підрядні з'ясувальні частини сполучником *щоб*, який у процесі їх згортання редукується, а предикат у формі особового дієслова змінюється інфінітивом, який, потрапивши в безпосередній зв'язок з опорним дієсловом головної частини, набуває функції придієслівного другорядного члена з об'єктним значенням, пор.: *Лікар дозволив, щоб хворий піднявся – Лікар дозволив хворому піднятися*. Напр.: *Гнат обіцяє, що більше не купуватиме цукорків* [цукерок – Г.В.] (У.Самчук) // *Гнат обіцяє більше не купувати цукорків*.

Різні форми ускладнення семантичної структури речення – постійний процес, у якому створюються закономірності формування смислів у мовному середовищі. Ці закономірності, як твердять дослідники, базуються на відношеннях: предметних, тобто таких, що наявні в об'єктивній дійсності; семантичних, тобто тих же предметних, але виражених у мові; синтаксичних, формальних (формах і позиціях членів речення й самого речення в мовному потоці) [див. про це: 5]. Розрізнення предметних і семантичних відношень виражає розвиток засобів мовного вираження змісту (смислів) та їх специфіку. Наприклад, у реченнях *Параску запрошено до молодого дяка кумою* (Панас Мирний) // *Молодий дяк запросив Параску до себе кумою* ті ж предметні відношення, але виражені вони різними формами, тобто мають обернене семантико-синтаксичне значення. Це є конверсивні синтаксичні ряди конструкцій, які об'єднані тими ж предметними відношеннями, але по-різному оформлені у мові.

Такі трансформації відбуваються в межах спільної власне-семантичної структури речення. Для конструкцій з ілокутивними дієсловами характерні такі кореферентні співвідношення:

1) **модифікаційні**: *Директора звільнили згідно з наказом райвно* (З преси) // *Директора звільнили відповідно до наказу райвно*. Модифікаційні співвідношення, як свідчать приклади, не пов'язані зі зміною основного лінгвістичного значення співвідносних одиниць. Варіантом модифікаційних співвідношень є співвідношення в системі обставинних синтаксем зі значенням причини. У внутрішньо-синтаксичній структурі речення вони виражаються за допомогою прийменниково-іменникових словосполучень, як-от: *погодитися – зі згоди, за згодою; розпорядитися – за розпорядженням, відповідно до розпорядження, у зв'язку з розпорядженням; наказати – за наказом, згідно з наказом, на підставі наказу, на основі наказу; намовити – з намови, за намовою; просити – на прохання, на основі прохання; вирішити – згідно з рішенням; вимагати – на вимогу, за вимогою* тощо. Наприклад: *Повідомляю вас про це за рішенням федерального уряду* (В.Безорудько) // *Повідомляю вас про це відповідно до рішення федерального уряду* // *Повідомляю вас про це згідно з рішенням федерального уряду*.

2) **транспозиційні**: *Петренка назначили секретарем* // *Петренка назначено секретарем*. Прикладом транспозиційних співвідношень є співвідношення дієслівних синтаксем та форм на *-но, -то*. Транспозиційні співвідношення предикативних синтаксем відбуваються при збереженні загального синтаксичного значення (предикативності) і семантичної позиції в структурі речення, як-от: *Міюського теж запросили на раду* (Ю.Мушкетик) // *Міюського теж запрошено на раду*.

Оскільки ілокутивне дієслово найчастіше, як вже зазначалось, поєднується з об'єктним інфінітивом, то варто відзначити транспозиційні співвідношення об'єктних синтаксем. Вони представлені кореляційними інфінітивами з відмінковими та прийменниково-відмінковими формами. І.І.Слинько звернув увагу на те, що інфінітив найчастіше корелює із знахідним та родовим девербатива і не може, наприклад, замінити орудний чи місцевий відмінки, через те що "може бути наближений тільки до найзагальнішого і безпосереднього значення об'єкта" [4, 27]. Це особливо характерно для ілокутивних дієслів: *прошу допомогти – прошу що? допомоги; заборонив приїхати – заборонив що? приїзд*. Напр.: *Росія заборонила ввезення продукції тваринництва з України* (З преси) // *Росія заборонила ввозити продукцію тваринництва з України*.

Об'єктний інфінітив замінюється віддієслівним іменником, як-от: *Але рада старшин вибори нового кошового призначила на післязавтра* (В.Малик) // *призначила вибирати; Першого січня фельдмаршал Дибич-Забалканський озвався до поляків маніфестом, він ознайомив в ньому, що*

імператор доручив йому командування армією (Л.Старицька-Черняхівська) // доручив командувати.

3) *інтерверсивні: Кар скликав загальні збори команди (М.Трублаїні) // Загальні збори команди скликані Каром.*

Кореферентні інтерверсивні співвідношення, зазначає Н.В.Гуйванюк, ґрунтуються насамперед на основі опозиції агентивності // деагентивності актантів [2, 199]. Для конструкцій з ілокутивними предикатами поняття *агенса – пацієнса* є необхідним, тому значну групу інтерверсивних співвідношень становлять конструкції з ілокутивним предикатом каузативного впливу, що викликає певний стан суб'єкта. Напр.: *Його виступ розчарував Марійку (О.Донченко) // Марійка розчарувалася його виступом (в його виступі; з його виступу).*

Понятійна категорія суб'єкта, діяча, виконавця дії в ілокутивних реченнях переважно виражається називним відмінком і відповідає синтаксичному значенню “незалежної субстанції – носія предикативної ознаки”. Однак ця понятійна категорія може виражатися іншими мовними засобами, що не співвідносяться з граматичним підметом, як-от: *Турецький падишах об'явив війну цариці Катерині (В.Малик) // Турецьким падишахом об'явлено війну цариці Катерині; Козаки й ладжинці обрали полковником Анастаса Дмитрієва (Ю.Мушкетик) // Козаками й ладжинцями обрано полковником Анастаса Дмитрієва.* У випадках “усунення” суб'єкта повідомлення головний акцент падає на предикат.

4) *метатаксичні: Охоронник, з наказу Храпкова, взяв його під догляд (І.Ле) // Охоронник взяв його під догляд, бо так йому наказав Храпков; Вже стільки разів Сірко домагався, аби скликати в долині Росави раду (Ю.Мушкетик) // Вже стільки разів Сірко домагався скликати в долині Росави раду.*

Метатаксичні кореферентні співвідношення – це співвідношення різноструктурних функціонально еквівалентних поліпредикативних висловлень. Вони будуються на предикативній ускладненості простого речення, що робить його функціонально й інформативно еквівалентним з реченням складним [2, с. 225]. Ілокутивні дієслова утворюють у сполученні з об'єктним інфінітивом двосуб'єктні конструкції, що виражають основне і другорядне повідомлення про складну ситуацію дійсності. Предикат основного повідомлення реалізує сам ілокутивний акт; водночас здійснюється і реалізація комунікативної настанови мовця – домогтися певних результатів. Синтаксичні інфінітивні конструкції типу *Я повелів йому піти* та складнопідрядні речення *Я повелів йому, щоб він пішов*, які в рамках формальної морфолого-синтаксичної класифікації представляють самостійні синтаксичні одиниці, насправді є лише формальними варіантами конструкцій з предикатними актантами.

Отже, для конструкцій з ілокутивними предикатами характерні різноманітні синонімічні перетворення (трансформації, варіації), заміна одних предикативних засобів іншими як у межах простого речення, так і в структурі складного. Формально-семантичні співвідношення засвідчують їх семантичну неелементарність, функціональне зближення зі складними реченнями. Основними типами таких співвідношень є: модифікаційні, транспозиційні, інтерверсивні та метатаксичні.

Список використаних джерел

1. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / Катерина Городенська / [АН України. Ін-т мовознавства; відповідальний ред. І. Р. Вихованець]. – К. : Наук.думка, 1991. – 192 с.
2. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Ніна Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
2. Левицкий Ю. А. Основы теории синтаксиса / Ю. А. Левицкий. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 236 с.
3. Слинько І. І. Інфінітив у функції другорядних членів речення / І. І. Слинько // Українська мова і література в школі. – 1961. – № 6. – С. 21–37.
4. Чейф У. Л. Значение и структура языка / Уоллес Чейф. – М. : “Прогресс”, 1975. – 432 с.

Summary. Analyses the formally-semantic correlation in sentences with illocutive predicates. The main types of formal semantic correlation between illocutive sentences and other syntactic structures are described thus confirming non-elementary nature of their semantics.

Key words: communicative intention, speech act, locution, illocution, illocutive verb, illocutive predicate, semantic-syntactic structure of a sentence, non-elementary nature of semantics, causation.